

ANDRZEJ PISOWICZ
UNIwersytet Jagielloński

**NIEMIECKI PRZEKŁAD DZIEŁA MINASA BYŻYSZKIANCA¹
PODRÓŻ DO POLSKI**

(*DER REISEBERICHT DES MINAS BŽŠKEANCC ÜBER DIE ARMENIER
IM ÖSTLICHEN EUROPA (1830)*), ÜBERSETZT UND KOMMENTIERT
VON BÁLINT KOVÁCS UND GRIGOR GRIGORYAN, HERAUSGEGEBEN
VON BÁLINT KOVÁCS UND GRIGOR GRIGORYAN, UNTER MITARBEIT
VON ALEXANDR OSIPIAN, BÖHLAU VERLAG, WIEN-KÖLN-WEIMAR 2019)

Abstrakt: Autor recenzji charakteryzuje zawartość niemieckiego przekładu klasycznego dzieła dotyczącego Ormian polskich, czyli *Podróż do Polski* autorstwa mechtarysty Minasa Byżyszkiacza, wydane w Wenecji w 1830 roku, zwracając uwagę na błędy i opuszczenia.

Słowa kluczowe: Minas Byżyszkiacz, Ormianie polscy, mechtaryści

Niniejszy tekst nie jest recenzją dzieła Minasa Byżyszkiacza², napisanego grabarem (czyli językiem staroormiańskim), lecz omówieniem jego niemieckiego przekładu³. Niemniej jednak bodaj krótka informacja o autorze i jego dziele jest

¹ Recenzent stosuje pisownię tego nazwiska opartą na zasadach, które sam niegdyś objaśnił: A. Pisowicz, *O polskiej transkrypcji wyrazów ormiańskich*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1979, 2, s. 158-162.

² Obszerny artykuł na temat tego dzieła opublikowała historyczka ormiańska z Krymu, T. E. Sargsyan, w tomie 5 „Lehahayer” z 2018 roku na stronach 159-193 (*Minas Bżyszkiacz i jego relacja o Ormianach Lwowa*).

³ Tytuł niemieckiego przekładu: *Der Reisebericht des Minas Bžškeancc über die Armenier im östlichen Europa (1830)* ma charakter opisowy, co wiąże się zapewne z faktem, iż

tutaj konieczna. Posłużę się przy tym wiadomościami zawartymi we wstępie (*Einleitung*) do niemieckiego przekładu (s. 13-39). Jego autorami są Bálint Kovács⁴ oraz Grigor Grigoryan⁵. Tylko drugi z nich jest odpowiedzialny za interpretację tekstu staroormiańskiego⁶.

Minas Byżyszkianc (1777-1851) urodził się w Trapezuncie (północno-wschodnia Turcja, po turecku: Trabzon) w rodzinie ormiańskokatolickiej. W wieku dwunastu lat został posłany przez rodziców do szkoły prowadzonej przez zakon ormiański mechitarystów na przynależnej do Laguny Weneckiej wyspie San Lazzaro degli Armeni. Po ukończeniu nauki przyjął święcenia kapłańskie, po czym wrócił do swego ojczystego miasta jako duszpasterz. Przez jakiś czas przebywał także w Konstantynopolu, jednakże większość życia spędził na Krymie jako wikary ormiańskokatolickiego kościoła w Białogorsku, który wówczas nosił tatarską nazwę Karasu-Bazar.

Nazwisko Byżyszkianc (albo: Byżyszkianc) pochodzi od perskiej nazwy lekarza (po średniopersku: *bizeszk*, po nowopersku: *pezeszk*), toteż w niektórych XIX-wiecznych źródłach autor *Podróży do Polski* jest czasem nazywany Minasem Medici.

Byżyszkianc dużo pisał w języku staroormiańskim, bo literackie języki nowoormiańskie (wschodni i zachodni) zostały wprowadzone do obiegu wydawniczego dopiero w połowie XIX wieku. Z kilkunastu publikacji jego autorstwa największą popularność (choć głównie w środowisku czytelników znających grabar) zdobyła książka wydana w Wenecji w 1830 roku przez mechitarystów pod długim tytułem, zaczynającym się od wyrazów: „Podróż do Polski”⁷. Już

książka ta stanowi tom 5 serii publikacji wydawanej przez Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (wersja angielska: Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe), a zatytułowanej: *Armenier im östlichen Europa* (wersja angielska: *Armenians in Eastern Europe*). Niemiecki przekład oryginalnego tytułu książki Byżyszkianc (zob. przypis 5) w postaci: „Eine Reise nach Polen” jest umieszczony u góry każdej lewej strony książki poczynając od strony 88 do 462.

⁴ Bálint Kovács jest dyrektorem Instytutu Armenistyki na Pázmány Péter Katolikus Egyetem w Budapeszcie. Zajmuje się m.in. badaniem historii i kultury Ormian Siedmiogrodu i Europy Środkowo-Wschodniej.

⁵ Grigor Grigoryan w latach 1995-2001 studiował teologię i religioznawstwo na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Państwowego w Erywaniu. Obecnie pracuje naukowo na Martin-Luther-Universität w Halle-Wittenberg.

⁶ „Er ist Autor von Übersetzungen aus dem Altarmenischen ins Deutsche” (*Der Reisebericht des Minas Bžškeancc*, s. 38).

⁷ ՃԱՆԱԳԱՐՎՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ԼԵՎԱՍՏԱՆ և յայ կողման քնակեալս ի Հայկազանց սերերոց ի նախնեաց Անի քաղաքին շարագրեալ հանդերձ զանազան բանասիրական տեղեկութեանքք Տն. Հ. ՄԻՆԱՍՏԻՑ ԲԺՇԿԵԱՆՑ վարդապետի ի Մխիթարեան Ուխտէն առաջնորդի ի Տարիա տպագրեալ ի յաւերժական յիշատակ հոգւոյ բազմապատասկ և մեծանուն վաճառականին Աղա Ստեփանի Անպարեան Տրասիզոնացոյ վապարդդի գործոյ, Ի ՎԵՆԵՏԻԱ, ի Վանս Սրբոյ Ղազարու, 1830 ՌՄՀԹ (pol.: PODRÓŻ DO POL-

sam tytuł musi budzić zainteresowanie polskich (a także ormiańskich) czytelników. Krótki fragment *Podróży do Polski* był tłumaczony na język rosyjski w XIX wieku⁸. Dalszym ciągiem prac badawczych poświęconych dziełu Byżyszkiianca, jakże ważnemu dla historii Ormian polskich, jest redagowane obecnie w Krakowie tłumaczenie książki na język polski, które ukaże się w serii *Pomniki dziejowe Ormian polskich*, wydawanej staraniem Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie⁹.

Dzieło Byżyszkiianca liczy w oryginale wydania weneckiego z 1830 roku 417 stron. Zawierają one: wstęp odautorski (s. 1-7), część 1, pod tytułem *Մասն անաշխն որ է տեղեկությունս ի վերայ Անույ և Անկոցոց* (Wiadomość o Ani i o jego mieszkańcach, s. 9-90, paragrafy 1-149), część 2, zatytułowaną *Մասն երկրորդ որ է պատմությունս ուղեգնացությանս վերայ* (Historia naszego podróżowania, s. 91-396, paragrafy 150-582) i część 3 – *Մասն երրորդ որ է յավանած պատմությունս* (Uzupełnienie niniejszej historii, s. 397-417, paragrafy 583-624). W obrębie każdej części Byżyszkiianc zamieścił wewnętrzne tytuły poszczególnych fragmentów dotyczących omawianych tematów, to jest miast, rzek, kościołów, kaplic, sądów, monet, a także postaci historycznych i grup społecznych. Wy różnił również graficznie skopiowane przez siebie dokumenty, do których miał dostęp w kancelariach kościołów ormiańskich. Są to między innymi przywileje otrzymywane przez Ormian, listy, testamenty, inskrypcje wyryte w tych kościołach i na ich murach, itp.

Pierwsza część *Podróży do Polski* ma charakter historyczny. Autor pisze w niej o dziejach dawnej stolicy Armenii, Ani, miasta leżącego na zachód od rzeki Achurian (lewy dopływ Araksu), która obecnie stanowi część granicy między Republiką Armenii a Turcją. Miasto owo zostało zniszczone w XI wieku. Byżyszkiianc uważał, że ludność ormiańska Europy Południowo-Wschodniej (kresy dawnej Rzeczypospolitej Polskiej oraz Półwysep Bałkański) to potomkowie uciekinierów z owego XI-wiecznego Ani. Tylko częściowo było to zgodne z prawdą.

Druga część to między innymi opis tych miejsc Europy Południowo-Wschodniej, w których mieszkali Ormianie na początku XIX wieku. Autor poznał je częściowo w trakcie swej podróży, którą odbył w 1820 roku, wyruszając z Wenecji. Jej trasa wiodła przez Lublanę, Graz, Wiedeń, Brno, Ołomuniec do Lwowa.

SKI i innych miejsc zamieszkałych przez Ormian wywodzących się od przodków ze stolicy Ani zredagowana i zaopatrzona różnymi informacjami filologicznymi przez ojca MINASA BYŻYSZKIIANCA, wartapeta w Kongregacji Mechitarystów, zwierzchnika [duchownego] Krymu, opublikowana dla uwiecznienia pamięci o duszy wielce zasłużonego i cieszącego się dużym szacunkiem kupca, agi [tj. pana] Stepana Ambariana z Trapezuntu, który wspierał niniejsze dzieło, w WENECEJI, w klasztorze św. Łazarza, w roku 1830).

⁸ *Der Reisebericht des Minas Bžškeancc*, s. 13, przypis 2.

⁹ Udział w tym przedsięwzięciu biorą m. in.: Tatevik E. Sargsyan i Andrzej Pisowicz.

Następnie opisał miejscowości, w których mieszkali polscy Ormianie (Լհհուհայր, Lehahayer) w ówczesnym zaborze austriackim, czyli w Galicji: Stanisławów, Łysiec, Brzeżany, Tyśmienicę, Śniatyn, Horodenkę, Jazłowiec, Kutry, oraz w zaborze rosyjskim: Zamość, Łuck, Żwaniec, Kamieniec Podolski, Mohylów Podolski, Raszków, Bałtę (Józefgród), Grigoriopol. Nie jest wcale pewne, czy Byżyszkianc był w każdym z tych miejsc. Nie wszędzie używa form pierwszej osoby liczby mnogiej (*sic!*) odnoszącej się do niego. Nie ma ich na przykład w paragrafie 203 dotyczącym Zamościa, który jest znacznie oddalony od Lwowa.

Następnie Byżyszkianc przedstawia (wciąż chodzi o część drugą jego dzieła) sytuację Ormian w Besarabii (Kiszyniów, Chocim, Akerman), na Bukowinie (Czerniowce, Seret, Suczawa), w Siedmiogrodzie (Elizabetopol, Gherla, Dżurdzów/Gheorgheni), w Serbii (Nowy Sad), Mołdawii (Jassy, Botoszany), na Wołoszczyźnie (Bukareszt), w Bułgarii (Ruszczuk/Ruse, Płowdiw, Warna) oraz na terenach należących już do Rosji i położonych na wschód od Dniestru: w Odessie nad Morzem Czarnym i Chersoniu nad Dnieprem. Spora część drugiej części *Podróży do Polski* jest poświęcona Krymowi (zwanemu przez Byżyszkiancę Taurydą (Տաւրիս, Դաւրիս)). Następne paragrafy dotyczą obiektów leżących na wschód od Krymu, takich jak Półwysep Tamański, Nowy Nachiczewan nad Donem i inne.

Trzecia część *Podróży do Polski* zawiera informacje o Ormianach mieszkających na terenach rosyjskich, które znajdują się na wschód od ujścia Donu do Morza Czarnego. Byżyszkiancę ziemie te określa terminem Tatarstan. W szczególności omawia obecność Ormian w Astrachaniu (u ujścia Wołgi do Morza Kaspijskiego). Kolejno przedmiotem opisu stają się miasta położone na północ od Kaukazu: Piatigorsk i Stawropol. Swoją przeglądkę miast związanych z obecnością Ormian autor wzbogaca następnie przedstawieniem stolicy Gruzji: w dawnym Tyflisie (obecnie: Tbilisi) połowę ludności stanowili przybyli tam z południa Ormianie. Ostatnią miejscowością, której opis kończy dzieło, jest Hachpat, z jego słynnym klasztorem leżącym już na terenie historycznej Armenii (obecnie północna część Republiki Armenii). Oczywiście trzecia część poświęcona jest terenom, które autor *Podróży do Polski* znalazł tylko z pisanych źródeł, a nie z autopsji.

Wracając do niemieckiego tłumaczenia dzieła, dodać należy, iż piękną edycję tej starannie wydanej książki zdobi okładka przedstawiająca starą ormiańską mapę wschodniej Europy z archiwum biblioteki parafii ormiańskokatolickiej w Gherli. Natomiast wstęp autorstwa Bálinta Kovácsa i Grigora Grigoryana (s. 13-39) poprzedzony jest kolorową reprodukcją portretu Minasa Byżyszkiancę z weneckiego klasztoru mechitarystów (s. 12). Po nim następują dwa artykuły: Marka Niszianiana (Marc Nichanian) pt. *Die Reiseberichte von Minas Bžškeanc^c* (Opisy podróży Minasa Byszkiancę, s. 40-71) i Bálinta Kovácsa pt. *Die armenische Hauptstadt Ani und die „Ani-Armenier“ in Siebenbürgen* (Ormiańska

stolica Ani i Ormianie anijscy w Siedmiogrodzie, s. 72-83), oba bardzo wartościowe. Ta część publikacji niemieckiej została od przekładu oddzielona mapą (s. 84) przedstawiającą tereny, po których podróżował Byżyzkianc. Druga mapa (s. 444) nosi tytuł: *Orte auf der Krim, in Südrussland und im Kaukasus* (Miejsca na Krymie, w południowej Rosji i na Kaukazie). Tekst niemieckiego tłumaczenia *Podróży do Polski* jest zamieszczony na stronach 87-462. Książkę zamykają: obszerna bibliografia (s. 463-477) oraz indeks osobowy (s. 478-485).

Przekład został wydany starannie pod względem typograficznym. Wszystkie nazwy własne są konsekwentnie przetransliterowane według międzynarodowych zasad przedstawionych w tabelach na stronach 36-37. Znaczenie wielu obcych (głównie ormiańskich) słów zostało objaśnione w przypisach, których główna część książki (druga) zawiera aż 1236. W związku z tym redaktorzy publikacji nie zamieścili już na końcu żadnego indeksu wyrazów obcych.

Przechodząc do zarzutów pod adresem tłumaczy niemieckich (jak już o tym była mowa, tylko Grigor Grigoryan odpowiada za interpretację tekstu starormiańskiego), zacznę od krytyki znalezionych błędów¹⁰. Największym, który rzuca się w oczy, było niezrozumienie zachodnioormiańskiego wyrazu *խորժուկ*, który według słownika Diraira Froundjiana¹¹ znaczy: „(Siebenling), Woche” czyli „(siódemka), tydzień” (derywat od liczebnika *խորժ* – „siedem”). A na stronie 264 w paragrafie 329 czytamy: „Wenn das Gericht oder der Makistrad auf dem Befehl der zwei Kommissionen, die jeweils aus sieben Personen bestehen, eröffnet wird”, co po polsku znaczy: „Gdy sąd czyli magistrat zostaje otwarty na polecenie dwu komisji, z których każda składa się z siedmiu osób”. Tymczasem w oryginalnej mamy tu: *Հրահանարս. տրուս երկիցս յխորժուկի բանաւ գիտատրուսն իսս զՄսլիստրուսն*, czyli: „Na jego [chodzi o sędziego] polecenie dwa razy w tygodniu otwierają [w sensie: otwiera się] sąd, to jest magistrat”¹². Absurdalna interpretacja „siódemki” (użytej przez Byżyzskianca w znaczeniu „tygodnia”) jako „siedmioosobowej komisji” występuje jeszcze dwukrotnie w recenzowanym tu tłumaczeniu niemieckim: na stronie 265, w paragrafach 330 i 331, gdzie kontekst jednoznacznie wskazuje na znaczenie „tydzień”.

Na krytykę zasługuje również opuszczanie (bez zaznaczenia wielokropkiem!) trudnych do zrozumienia fragmentów dzieła Byżyzskianca. Oto na przykład w zdaniu rozpoczynającym paragraf 255a na stronie 236 (tekst przekładu na język starormiański polskiego przywileju księcia Józefa Lubomirskiego): „Ich gebe dem armenischen Volk [...] mit zwölf Richtern und vierzig Brüdern” („Daję

¹⁰ Por. także krytyczny komentarz do jednego aspektu tegoż przekładu: A. Pisowicz, *Tajemniczy napis z obrazu Matki Boskiej Ormiańskiej w Kamieńcu Podolskim*, „Lehahayer”, 8, 2021, s. 233-238.

¹¹ D. Froundjian, *Armenisch-deutsches Wörterbuch*, München 1952, s. 146.

¹² Dla przygotowywanego tłumaczenia polskiego Tatevik E. Sargsyan przetłumaczyła to zdanie prawidłowo.

ludowi ormiańskiemu [...] z dwunastoma sędziami i czterdziestoma braćmi”) tłumacze niemieccy postawili kropkę po wyrazie *Brüdern*. W oryginale mamy tu jeszcze ciąg dalszy: *և այլ ամէն քաղաքաց երկայնիկ*. Mamy tu wyraz ormiańsko-kipczacki *jerga*¹³, oznaczający „ład, porządek”. Opuszczony fragment znaczy: „i zgodnie z porządkiem [obowiązującym] we wszystkich innych miastach”.

Drugi przykład opuszczenia przez tłumaczy niemieckich (bez zaznaczenia tego faktu!) znajdujemy w paragrafie 282 (na stronie 241 przekładu niemieckiego). W oryginale został tam użyty pomyłkowo zamiast wyrazu *թափօր* [tapor] – „procesja”, podobnie brzmiący *թափմար* [tapur], który znaczy: „wakujący, pusty, bezpieczny”. Tłumacze całkowicie pominieli słowa: *թափմարմն* [zamiast: *թափօրմն*] *պարաթափմար* *կարաթափմար* – (dosłownie: „kierować chorągwią [podczas] procesji”).

Poważnym niedociągnięciem niemieckiego przekładu jest również pozostawianie bez przetłumaczenia dość licznych fragmentów dzieła Byżyszkiianca, w których są cytowane dokumenty w języku ormiańsko-kipczackim. Tłumacze niemieccy poprzestają na ich (bardzo skrupulatnej, trzeba przyznać) transliteracji. Przykłady można znaleźć na stronach 162-163, 178, 186, 191. Czytelnik nie otrzymuje zatem pełnej wiedzy o treści całej książki.

Zdarzają się też w niemieckiej wersji *Podróży do Polski* przeinaczenia i literówki. Na przykład na stronie 226 (po miejscu, w którym występuje przypis 309) zamiast imienia Jurko (zapisanego w oryginale: *Երկրո*) mamy imię Jakub (Eagowp). Na stronie 75 podana jest błędna data weneckiej publikacji dzieła Byżyszkiianca: rok 1850 zamiast 1830. Niestaranie został zredagowany przypis 19 na stronie 76 itd. Ale cóż, chyba nie da się wydać książki całkowicie pozbawionej błędów.

Bibliografia

- Der Reisebericht des Minas Bžškeancc über die Armenier im östlichen Europa (1830)*, tłum. i komentarze B. Kovács i G. Grigoryan, red. B. Kovács i G. Grigoryan, współpraca A. Osipian, seria: *Armenier im östlichen Europa*, 5, Wien–Köln–Weimar 2019
- Froundjian D., *Armenisch-deutsches Wörterbuch*, München 1952
- Pisowicz A., *Tajemniczy napis z obrazu Matki Boskiej Ormiańskiej w Kamieńcu Podolskim*, „Lehahayer”, 8, 2021, s. 233-238, <https://doi.org/10.12797/LH.08.2021.08.09>
- Sargsyan T. E., *Minas Bžyszkiian i jego relacja o Ormianach Lwowa*, „Lehahayer”, 5, 2018, s. 159-193, <https://doi.org/10.12797/LH.05.2018.05.07>

¹³ E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010, s. 260 (jergatych – „porządek”). Podobne znaczenie samego wyrazu „jerga” podaje autor słownika ormiańsko-kipczacko-rosyjskiego Ołeksandr Harkawec.

Tryjarski E., *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625-1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010

Andrzej Pisowicz, *A German translation of the work A Journey to Poland of Minas Bzhshkyan*

Abstract: The author of the review characterises the contents of a German translation of the classical work concerning the Polish Armenians, i.e. *A Journey to Poland* of the Mechitarist Minas Bzhshkyan, published in Venice in 1830, indicating mistakes and omissions.

Keywords: Minas Bzhshkyan, Polish Armenians, Mechitarists

Անդժեյ Պիսովիչ, Մինաս Բժկյանցի «Ճանապարհորդություն դեպի Լեհաստան» աշխատության գերմաներեն թարգմանությունը

Համառոտագիր. Գրախոսության հեղինակը բնութագրում է 1830 թվականին Վենետիկում լույս տեսած՝ մխիթարյան Մինաս Բզշկյանցի «Ճանապարհորդություն դեպի Լեհաստան» լեհահայերի մասին դասական աշխատության գերմաներեն թարգմանության բովանդակությունը՝ մատնանշելով նրանում սխալներն ու բացթողումները:

Բանալի բառեր. Մինաս Բժկյանց, լեհահայեր, մխիթարյաններ